

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Γ. Μέγα: *Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ*, κριτικὴ ἔκδοσις ἀναθεωρηθεῖσα, Ἀθῆναι, 1954.

Ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Γεωργίου Α. Μέγα ἔγινε νέα ἔκδοσις τοῦ κρητικοῦ δράματος, τοῦ ὁποίου ἡ πρώτη κριτικὴ ἔκδοσις, παρασκευασθεῖσα ὑπὸ τοῦ ἰδίου, εἶδε τὸ φῶς τὸ 1943. Δὲν πρόκειται ὁμῶς ἀπλῶς περὶ νέας ἐκδόσεως, ἀλλὰ περὶ ἀναθεωρήσεως τῆς παλαιότερας, τόσον ὡς πρὸς τὴν μορφήν τοῦ κειμένου, ὅσον καὶ ὡς πρὸς τὰς ἀπόψεις σχετικῶς μὲ τὸ πρόσωπον τοῦ ποιητοῦ. Ἐκτὸς τούτου παρέχονται καὶ νέα στοιχεῖα, ἔλθόντα τελευταίως εἰς φῶς, σχετικὰ μὲ τὴν πρώτην ἔντυπον ἔκδοσιν καὶ τὸν πρῶτον ἐκδότην τοῦ ἔργου.

Ὡς γνωστόν, ἡ ἔκδοσις τοῦ 1943 εἶχε προκαλέσει συζήτησιν μεταξὺ τοῦ ἐκδότου κ. Μέγα, καὶ τῶν κ. κ. Γεωργίου Ζώρα καὶ Ἑμμαν. Κριαρᾶ, περὶ τῆς ἀξίας τοῦ νανιανοῦ χειρογράφου διὰ τὴν κριτικὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου, περὶ τῆς σχέσεως τοῦ κειμένου πρὸς τὸ ἰταλικὸν πρότυπον τοῦ δράματος, περὶ τῆς ταυτίσεως τῶν ποιητῶν τῆς «Θυσίας» καὶ τοῦ «Ἐρωτοκρίτου» καὶ περὶ τῆς χρονολογικῆς προτεραιότητος τῆς «Θυσίας» ἔναντι τοῦ «Ἐρωτοκρίτου»¹.

Ἡ παροῦσα ἔκδοσις περιλαμβάνει, ὡς καὶ ἡ τοῦ 1943, βιβλιογραφίαν, εἰσαγωγὴν ἐκτενῆ, κείμενον, σημειώσεις καὶ γλωσσάριον. Εἰς τὴν εἰσαγωγὴν ἐξετάζονται αἱ βενετικαὶ ἔκδόσεις τῆς «Θυσίας», τὰ σωζόμενα χειρόγραφα, τὸ σύστημα τῆς διὰ λατινικῶν ἢ ἰταλικῶν χαρακτήρων γραφῆς, ὁ καταρτισμὸς τοῦ κειμένου, ἡ γλῶσσα, ἡ στιχουργία, τὸ χρονολογικὸν ζήτημα καὶ τὸ τοῦ ποιητοῦ, ἀκολουθεῖ δὲ ἀνάλυσις τοῦ δράματος καὶ μελέτη τῆς σκηνικῆς διαρθρώσεως αὐτοῦ ὡς καὶ τῆς ψυχολογικῆς διαγραφῆς τῶν χαρακτήρων. Ἐξετάζεται ἐπίσης ἡ σχέσις τοῦ ἔργου πρὸς τὰ μεσαιωνικὰ μυστήρια, τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν τῆς «Θυσίας», τὸ πρότυπον αὐτῆς, τὰ ἐν τῷ ἔργῳ ἑλληνικὰ λαϊκὰ στοιχεῖα καὶ ἡ σχέσις του πρὸς τὸν ἑλληνικὸν λαόν.

Ἐν κατακλειδί προστίθεται νέον κεφάλαιον περὶ τῆς πρώτης ἐκδόσεως τῆς «Θυσίας». Τὸ κεφάλαιον τοῦτο, βασιζόμενον εἰς ἀνακοίνωσιν

¹) Βλ. σχετικὴν βιβλιογραφίαν εἰς Μ. Μανούσακα, Κριτικὴ βιβλιογραφία τοῦ «Κρητικοῦ Θεάτρου», Ἑλλην. Δημιουργία, τ. 12 (1953), σελ. 104 - 106.

τοῦ S. Salaville²⁾, παρέχει τὴν λύσιν τοῦ ζητήματος τῆς πρώτης βενετικῆς ἐκδόσεως τῆς «Θυσίας», γενομένης τὸ 1696 ὑπὸ τοῦ τυπογράφου Νικολάου Σάρρου καὶ τοῦ κρητὸς Μάρκου - Μαξίμου Μαρά, ἡγουμένου τῆς ἐν Ζακύνθῳ μονῆς τῆς Ἀναφωνητρίας, ἐργασθέντος ὡς ἐπιμελητοῦ τῆς ἐκδόσεως. Ἐχομεν οὕτω μετὰ τὸν Ἀμβρόσιον Γραδενίγον καὶ δεύτερον λόγιον κρητὰ κληρικὸν ἐργασθέντα εἰς τὴν δημοσίευσιν κρητικῶν δημοδῶν ἔργων³⁾.

Τὰ δύο ἐν χφ. κείμενα τῆς «Θυσίας», τὸ τοῦ νανιανοῦ κώδικος καὶ τὸ τῆς βιβλιοθήκης Κολυβά, ἀξιολογοῦνται ὑπὸ τοῦ ἐκδότου, ὑποστηρίζοντος ὅτι τὸ μὲν Κολυβά ἐλάχιστα διαφέρει τοῦ κειμένου τῶν ἐντύπων ἐκδόσεων (σελ. 21), τὸ δὲ ἕτερον, τὸ νανιανόν, εἶναι ἔργον κρητικοῦ ἔχοντος εὐχέρειάν τινα εἰς τὴν ρίμαν, ἀλλὰ συνάμα ἀμαθοῦς καὶ ἀμοίρου ποιητικῆς αἰσθήσεως, ὅστις ἔφθειρε πλείστους στίχους ἐν τῇ προσπαθείᾳ νὰ διορθώσῃ αὐτούς, ἄλλους παρέλειψε κ.λ. (σελ. 31).

Ἀκολουθεῖ ἐπανεξέτασις τοῦ προβλήματος τῆς γνησιότητος χωρίων τοῦ νανιανοῦ χγ. μὴ ὑπαρχόντων εἰς τὰς ἐκδόσεις, τῶν ὁποίων ἡ γνησιότης εἶχεν ὑποστηριχθῆ ὑπὸ τοῦ καθηγ. κ. Γ. Ζώρα λόγῳ ἀντιστοιχιῶν πρὸς χωρία τοῦ ἰταλικοῦ προτύπου τῆς «Θυσίας»⁴⁾. Ἐκ τῶν ἀμφισβητουμένων χωρίων ἄλλα μὲν φαίνονται ὀρθῶς ἀθετηθέντα ὑπὸ τοῦ ἐκδότου, ὡς τὸ μετὰ τὸν στ. 14 ἄμε στή γῆ τῆ μορεφτή, τὸ μετὰ τὸν στ. 160 εἶτοῦτο εἶναι τὸ κρυφὸ κ.λ., τινῶν ὅμως ἡ ἀναλογία πρὸς τὰ ἀντίστοιχα χωρία τοῦ ἰταλικοῦ προτύπου εἶναι τοιαύτη, ὥστε νὰ δημιουργῆ ὑπόνοιαν γνησιότητος, ὡς τὸ μετὰ τὸν στ. 206 :

*ἐκάτεχα κ' ἐθώρουν το πὼς οἱ γυναῖκες ἔχου
ροῦ ἀχαμνό, καρδιὰ μικρὴ, μυστήρια δὲν κατέχου*

ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸ τοῦ Isach :

Sapea bene

ch' ella, ch' è donna, e ha il cor più infermo e molle...

²⁾ Πβ. Deux Crétois établis à Venise au XVIIe siècle, ΕΕΒΣ, ΚΔ', σελ. 351 - 364.

³⁾ Ὡς ὁ Γραδενίγος καὶ ὁ Μαράς εἶχε διατελέσει ἐπὶ ἐν διάστημα διδάσκαλος τῆς Σχολῆς τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος τῆς Βενετίας, ὑπὸ δὲ τοῦ λογίου Ἀναστασίου Γορδίου τοῦ ἀφιερῶθησαν δύο ἐπιγράμματα εἰς ἀρχαίαν ἑλληνικήν, ὅπου ἀποκαλεῖται «σοφίην μεθέπων», S. Salaville, ἔνθ' ἄνωτ, σελ. 363. Εἰς τὸ δεύτερον ἐπίγραμμα διορθωτέον ἀντὶ ἱερῶν προγόνων ἱρὸν ὅς ἄρνος ἔφν : ἔρνος. Εἰς τὸ ἐπίγραμμα τοῦ ἰδίου Γορδίου πρὸς τὸν Γρηγόριον Μαράν, γραπτέον ἀντὶ Γρηγορίου Μαρά : Γρηγορίοιο διὰ τὸ μέτρον.

⁴⁾ Βλ. καὶ Γ. Μέγα, Κείμενον καὶ γλῶσσα τῆς «Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ». ἀνάτυπον ἐκ Ν. Ἑστίας, 39 (1946), τεύχη 452 - 4).

Ὡς ἄλλως δέχεται καὶ ὁ κ. Μέγας (σελ. 38) δὲν φαίνεται πιθανὸν αἱ ἀναλογίαι νὰ ὀφείλωνται εἰς τὸ ὅτι ὁ ἀντιγραφεὺς καὶ διασκευαστὴς τῆς ἑλληνικῆς «Θυσίας» εἶχεν ὑπ' ὄψει τοῦ ἰταλικὸν πρότυπον.

Οἱ στίχοι τοῦ χγ. μετὰ τὸν στ. 74: *σηκώνεται...κι ἀνάφτει τὸ καντήλι* δύνανται νὰ ἀποδοθοῦν εἰς τὸ ὅτι ὁ διασκευαστὴς κατέστησεν ἔμμετρον πεζὴν σκηνικὴν ὁδηγίαν τοῦ ἀρχικοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου, περιλαμβάνουσαν, ὡς τὸ ἰταλικόν, καὶ τὸ ἀνάμμα τοῦ καντηλιοῦ, τὸ ὁποῖον παρελείφθη εἰς τὴν ὁδηγίαν τῶν ἐντύπων ἐκδόσεων.

Ἀξιόλογος εἶναι ἄφ' ἑτέρου ἡ ἀντιστοιχία τοῦ χωρίου μετὰ τὸν στ. 270 *ποιὰ μάτια νὰ τὸ δυνασιοῦ* πρὸς τὸ τοῦ ἰταλικοῦ προτύπου *chi potrà riguardar*, ἀλλὰ καὶ ὀρθὴ ἡ παρατήρησις τοῦ κ. Μέγα (σελ. 37) ὅτι τὸ χωρίον τοῦ ἰταλικοῦ προτύπου ἀνήκει εἰς τὰ χορικά, παραλειπόμενα ὡς γνωστὸν εἰς τὴν «Θυσίαν». (Εἰς τὸ ὡς ἄνω ἀμφισβητούμενον χωρίον ἀπαντᾷ καὶ ὁ ἑπτανησιακὸς — οὐχὶ κρητικὸς — τύπος *χεῖλα*). Ὁρθῶς ἐπίσης ζητεῖ ὁ κ. Μέγας νὰ λαμβάνεται ὑπ' ὄψει ὡς κριτήριον γνησιότητος καὶ «ἡ αἰσθητικὴ ἀξία» τῶν στίχων (σελ. 43, 45). Οἱ πλεῖστοι τῶν ἀθετουμένων στίχων εἶναι πράγματι μέτροι.

Περὶ τῆς δι' ἰταλικῶν χαρακτήρων γραφῆς ἑλληνικῶν κειμένων δέχεται ὁ ἐκδότης (σελ. 54 - 55) ὅτι «εἰς τὴν ἐπικράτησιν τῆς συνηθείας ταύτης δὲν εἶναι ἀμέτοχος ἡ καθολικὴ ἐκκλησία». «Ἐν Κρήτῃ, ὅπου ἡ θρησκευτικὴ πίεσις ἦτο μεγάλη(...)ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ συστήματος τούτου ἀπέβλεπεν εἰς τὸ νὰ καταστήσῃ δυσχερῆ τὴν ἀνάγνωσιν ἑλληνικῶν βιβλίων καὶ ν' ἀπομακρύνῃ ὀλίγον κατ' ὀλίγον τοὺς κατοίκους αὐτῆς ἀπὸ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ τῆς Ὁρθοδοξίας». Ἡ παραδοχὴ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς δυσχεραίνεται ἐκ τοῦ ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐξαπλώσεως τοῦ συστήματος τῆς δι' ἰταλικῶν χαρακτήρων γραφῆς τῶν ἑλληνικῶν, δηλαδὴ κυρίως κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα, ἡ καθολικὴ προπαγάνδα παρουσιάζεται ἐν Κρήτῃ ἐξησθενημένη λόγῳ τῆς ζωηρᾶς ἀντιδράσεως ὅχι μόνον τοῦ ὀρθοδόξου στοιχείου, ἀλλὰ καὶ αὐτῶν τῶν ἐν Κρήτῃ βενετικῶν ἀρχῶν, αἱ ὁποῖαι ἐπιθυμοῦσαι νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ἀνοχὴν τῶν ἐγγχωρίων, ἐπὶ τῇ προβλέψει τουρκικῆς ἐπιθέσεως, τηροῦν τακτικὴν ἀντιπαπικὴν. Κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο ἡ Ἐξουσία ἐπανειλημμένως περιώρισεν ἐν Κρήτῃ τὰς προσηλυτιστικὰς ἐνεργείας τῆς Ρώμης καὶ τὰς ὑπερβασίας τοῦ ἐν Κρήτῃ λατινικοῦ κλήρου, ἀπηγόρευσε τὴν κυκλοφορίαν τῶν ὄρων τῆς Συνόδου τῆς Φλωρεντίας, ἠρνήθη εἰς τὴν λατινικὴν ἐκκλησίαν τὸ δικαίωμα τῆς ἐπεμβάσεως εἰς ὑποθέσεις τῶν ὀρθοδόξων καὶ ἠμπόδισε τὴν Ἱερὰν Ἐξέτασιν νὰ καταδιώκῃ Γραικοὺς. Χαρακτηριστικὴ εἶναι, καίτοι μὴ πραγματοποιηθεῖσα, ἡ ἀπόφασις τοῦ Συμβουλίου τῶν Δέκα ἐν ἔτει 1575 περὶ ἐγκαταστάσεως ὀρθο-

δόξου Συνόδου ἐν Κρήτη, ἡ κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος ρῆξις τοῦ Λατίνου ἀρχιεπισκόπου πρὸς τὸν Βενετὸν Δοῦκα τῆς Κρήτης, ἀφορισθέντα ὑπ' αὐτοῦ, ἡ βιαία ἀπομάκρυνσις τῶν Ἰησουϊτῶν ἐκ Κρήτης καὶ ὁ ἀπειληθεὶς ἐν ἔτει 1606 βενετοπαπικὸς πόλεμος⁵. Παραλλήλως παρατηρεῖται ἡ μεγίστη ἀκμὴ τῶν ἐν Κρήτη ὀρθοδόξων μονῶν, κέντρων ἑλληνικῆς παιδείας.

Ἐπειδὴ λοιπὸν κατὰ τὴν τελευταίαν φάσιν τῆς βενετοκρατίας ἐν Κρήτη ἡ θρησκευτικὴ πίεσις δὲν ἦτο μεγάλη, οὔτε ἡ καθολικὴ προπαγάνδα ἔντονος, θεωρῶ ἀπίθανον ὅτι ἡ χρῆσις τοῦ ἰταλικοῦ ἀλφαβήτου πρὸς ἀπόδοσιν τῆς ἑλληνικῆς ὀφείλεται εἰς προσηλυτιστικὰς ἐνεργείας τοῦ παπισμοῦ. Ἐκτὸς τούτου εἶναι λογικὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ χρῆσις τῆς ἰταλικῆς γραφῆς εἰς προπαγανδιστικὰ παπικὰ βιβλία προϋπέθετε τὴν γνῶσιν τοῦ ἰταλικοῦ ἀλφαβήτου ὑπὸ τῶν οὕτω προσηλυτιζομένων. Ποῖον ἀποτέλεσμα θὰ εἶχε προσηλυτισμὸς ἐνεργούμενος διὰ γραφῆς ἀσυνήθους;

Τὸ φαινόμενον μᾶλλον πρέπει νὰ ἀποδοθῆ εἰς τὸ ὅτι ἡ μόρφωσις ἐν τῇ βενετοκρατουμένῃ Κρήτη ἦτο κυρίως ἰταλική, καὶ οἱ σπουδάζοντες ἐκ τῶν ἀνωτέρων κοινωνικῶν στρωμάτων, Βενετοὶ ἢ Ἑλληνες, ἐφοίτων εἰς ἰταλικά κυρίως σχολεῖα, καί, ἐν Ἰταλίᾳ, εἰς ἰταλικά Γυμνάσια. (Πρὸς τὴν ἑλληνικὴν ἐξοικειοῦντο κυρίως οἱ ἀκολουθοῦντες τὸ ἐκκλησιαστικὸν στάδιον ἢ ἀνθρωπιστικὰς σπουδὰς). Λίαν διαφωτιστικαὶ εἶναι ἐν προκειμένῳ αἱ τελείως ἀνάλογοι συνθῆκαι αἱ ἐπικρατοῦσαι μέχρι τοῦ ΙΘ' αἰῶνος εἰς τὰ Ἑπτάνησα, ὅπου, ὡς γνωστόν, οἱ εὐγενεῖς εἶχον μόρφωσιν κυρίως ἰταλικὴν καὶ ἐδυσχεραίνοντο εἰς τὴν χρῆσιν τῶν ἑλληνικῶν χαρακτήρων, καὶ τὴν τήρησιν τῆς ἑλληνικῆς ὀρθογραφίας, καίτοι ὀρθόδοξοι καὶ Ἑλληνες. Γνωστὴ εἶναι ἡ περίπτωσις τοῦ Σολωμοῦ.

Διὰ τὸν καταρτισμὸν τοῦ κειμένου ὁ ἐκδότης «ἔθεσεν ὡς βάσιν τὰς διὰ τοῦ τύπου γενομένας ἐκδόσεις καὶ δὴ τὴν ἔκδοσιν Βόρτολι» (σελ. 57), ἐνισχυομένας ἐκ τῆς συμφωνίας πρὸς τὸ ἀτελὲς μαρκιανὸν χειρόγραφον. Τὰ κρητικὰ στοιχεῖα τῶν βενετικῶν ἐκδόσεων ἐθεωρήθησαν κατὰ κανόνα γνήσια, προτιμηθέντα καὶ ἔναντι ὁμοίως κρητικῶν τύπων τοῦ χγ. Πάντως ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν πρώτην ἔκδοσιν ὁ ἐκδότης παρεδέχθη εἰς πλείονας περιπτώσεις γραφὰς τοῦ μαρκιανοῦ χει-

⁵) Περί τούτων βλ. E n a T e a, Saggio sulla storia religiosa di Candia dal 1590 al 1630, Atti del R. Istituto Veneto, 1912 - 13, t. LXXII, κυρίως σελ. 1379 - 1395, Ἀρχ. Ἀγαθαγγέλου Ξηρουχάκη. Περί παραμονῆς ὀρθοδόξων Ἑλλήνων ἐπισκόπων ἐν Κρήτη, «Κρητικαὶ Μελέται», Α', 1933, σελ. 287 ἔξ., F r. M o r e s i n i, Relazione, εἰς Σπανάκη, Μνημεῖα Κρητικῆς Ἱστορίας, II, σελ. 110 - 122.

ρογράφου. Πᾶσαι αἱ διάφοροι γραφαὶ ἐκάστης πηγῆς τοῦ κειμένου παρέχονται εἰς τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα, συζητοῦνται δὲ ὠρισμένα κριτικὰ προβλήματα εἰς τὰς ἀκολουθούσας τὸ κείμενον σημειώσεις.

Ὁ κ. Μέγας ἀπέφυγε νὰ προσδώσῃ εἰς τὸ κείμενον γλωσσικὴν ὁμοιομορφίαν ἐπὶ τῇ βάσει ἄλλων κρητικῶν ἔργων, ἐπικαλούμενος (σελ. 56, σημ. 1)⁶ γνώμην τοῦ Ν. Πολίτη, σχετικὴν πρὸς διορθώσεις τοῦ Στεφάνου Ξανθουδίδου εἰς τὸν ποιητὴν Σαχλίκην, καθ' ἣν «καὶ σκόπιμοι μεταβολαὶ (γλωσσικῶν τύπων) ἐν δημοτικοῖς κειμένοις εἶναι συνηθέσταται καὶ σπανίως ἐν αὐτοῖς παρατηρεῖται πλήρης συμφωνία τοῦ γραπτῆ λόγου πρὸς τὸν προφορικόν. Προέρχονται δὲ κατὰ τὸ πλεῖστον αἱ μεταβολαὶ αὗται ἐκ τῆς ἐπηρείας τοῦ σχολείου». Ὁ κ. Μέγας ἀναφέρει ἐπίσης γνώμην τοῦ Lautand, καθ' ἣν «ἡ βαθυτέρα μελέτη τοῦ ὕφους τῶν συγγραφέων ἀφῆκε νὰ διαφαίνεται παντοῦ ἡ πολυτυπία ἔναντι τῆς ὁμοιομορφίας. Ὅθεν δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ θέλωμεν ν' ἀποκαθιστῶμεν παντοῦ τοὺς αὐτοὺς τύπους».

Αἱ παρατηρήσεις αὗται εἶναι ὀρθαὶ ὡς πρὸς τὸν Σαχλίκην καὶ τοὺς ἄλλους πρωῖμους Κρητὰς στιχουργούς, ἀλλ' ἡ «Θυσία» ἀνήκει εἰς τὴν μετὰ τὸ 1600 ὁμάδα τῶν κρητικῶν ἔργων, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν καθαρότητα καὶ παγιότητα τοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος. Ἡ ἀποκατάστασις τοῦ χαρακτηῆρος τούτου, δὲν θὰ ἀπετέλει σφάλμα, προκειμένου περὶ ἔργου γλωσσικῶς παγίου, ὡς ἡ «Θυσία». Ἡ ἐπήρεια τῆς γλώσσης τοῦ σχολείου καὶ τῆς ἐκκλησίας ἐπὶ τοῦ ποιητοῦ τῆς «Θυσίας» ἦτο ὄχι μεγαλυτέρα, ἀλλ' ἀσφαλῶς πολὺ μικροτέρα ἢ ἐπὶ τῶν παλαιότερων ποιητῶν. Ἄλλως ὁ ἴδιος ὁ κ. Μέγας (σελ. 20) δέχεται ὅτι αἱ βενετικαὶ ἐκδόσεις εἰσήγαγον εἰς τὸ κείμενον λέξεις καὶ τύπους «οἱ ὁποῖοι δὲν εἶναι στοιχεῖα ἀρχικὰ τοῦ ποιήματος», ὡς *κρυφὰ* καὶ *κρυπτὰ ἀντὶ κορυφὰ*, *πίκρα ἀντὶ πρίκα*, *σθ ἀντὶ σι*, *πλιὸ καὶ του ἀντὶ μπλιὸ καὶ ντου*, *τοὺς ἀντὶ τοὶ κ.λ.* Ἄν δεχώμεθα ὅμως ὅτι οἱ τύποι οὗτοι δὲν ἀνήκουν εἰς τὸ ἀρχικὸν κείμενον, διατὶ νὰ μὴ τοὺς ἀπομακρύνωμεν; (Τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ὁμοιομορφίας ὠρισμένων τύπων εἰς τὸν Ἑρωτόκριτον ὑπεστήριξε πειστικῶς ὁ Ξανθουδίδης, Ἑρωτόκρ. μεγ. ἔκδ. σελ. 383).

Ἐν τῇ μελέτῃ τῆς γλώσσης τῆς «Θυσίας» ὁ κ. Μέγας ἀπομονώνει μὲ μεγάλην ἀκρίβειαν τὰ χαρακτηριστικώτερα γνωρίσματα τοῦ ἀνατολικοῦ κρητικοῦ ἰδιώματος τὰ ἀπαντῶντα εἰς τὴν «Θυσίαν», ὡς καὶ μερικοὺς ἀρχαϊσμοὺς δικαιολογουμένους ἐκ τῆς θρησκευτικῆς ὑποθέσεως τοῦ ἔργου (σελ. 60 - 63). Ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ παρατή-

⁶) Πβ. «Κείμενον καὶ γλῶσσα τῆς Θυσίας», ἀνάτυπον ἐκ τῆς Ν. Ἑστίας 39 (1946), σελ. 17 - 18.

ρησις περὶ ὠρισμένων λογίων λέξεων τῆς «Θυσίας», αἱ ὁποῖαι ἀπαντοῦν καὶ εἰς τὸ 22 κεφ. τῆς Γενέσεως. Καὶ ἡ ἐπίσης μεθοδικὴ χρονολογικὴ ἐξέτασις τῶν γλωσσικῶν στοιχείων καταλήγει εἰς ἐπιβεβαίωσιν τῶν παρατηρήσεων τοῦ Ξανθουδίδου περὶ ὁμοιότητος κατὰ τὴν γλωσσικὴν μορφήν πρὸς τὸν Ἑρωτόκριτον.

Ὡς πρὸς τὴν στιχουργίαν τοῦ ἔργου ὁ κ. Μέγας ἀναθεωρεῖ τὰς ἀπόψεις, τὰς ὁποίας ἐξέφρασεν εἰς τὴν πρώτην ἔκδοσιν, εὐρίσκων τώρα μεγάλας στιχουργικὰς ἀναλογίας μεταξὺ «Θυσίας» καὶ «Ἑρωτοκρίτου» καὶ μάλιστα ἀναλόγους περιπτώσεις στιχουργικῶν ἀτελειῶν ἢ ἀδειῶν, ὧν παρέχει μακρὸν πίνακα (σελ. 65 - 66, σημ. 3).

Τὴν χρονολογίαν ποιήσεως τῆς «Θυσίας» θέτει ὁ κ. Μέγας μεταξὺ τοῦ 1586, ὅποτε τὸ πρῶτον ἐτυλώθη τὸ πρότυπον αὐτῆς, ὁ Isach τοῦ L. Groto, καὶ τοῦ 1635, ὅποτε, κατὰ τὸν ἐκδότην, ἀντεγράφη αὕτη, καὶ ἀκριβέστερον μεταξὺ 1610, ὅτε φρίπου θὰ εἶχε διαδοθῆ ἐν Κρήτῃ τὸ ἔργον τοῦ Groto, καὶ 1630. Ἡ χρονολόγησις αὕτη εἶναι πράγματι ἢ πιθανωτέρα.

Ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς ταυτίσεως τῶν ποιητῶν τῆς «Θυσίας» καὶ τοῦ «Ἑρωτοκρίτου» ὁ κ. Μέγας δέχεται ὀρθότατα ὅτι ἀποχωρῶντα λόγον ὑπὲρ τῆς ἀποδοχῆς τῆς ὑποθέσεως αὐτῆς ἀποτελοῦν μόνον χωρία καὶ στίχοι κοινοὶ εἰς τὰ δύο ποιήματα, καὶ ὅχι αἱ κοιναὶ εἰς αὐτὰ «σπάνια» λέξεις ἢ μεταφορικαὶ ἐκφράσεις. Τῶν κοινῶν αὐτῶν χωρίων παρέχει ὁ κ. Μέγας πίνακα καταλαμβάνοντα τρεῖς σελίδας (70 - 72), χαρακτηρίζει δὲ τὸ φαινόμενον αὐτὸ «ἐκπληκτικόν, μὴ παρατηρούμενον εἰς τοιαύτην ἔκτασιν μεταξὺ ἄλλων ἔργων τῆς κρητικῆς ποιήσεως». Πρὸς ἐξήγησιν ὁ κ. Μέγας προτείνει ἢ παραδοχὴν τοῦ ἰδίου ποιητοῦ, τοῦ Βιτζέντζου Κορνάρου, ἢ θεληματικὴν μίμησιν ὑπὸ ἑτέρου ποιητοῦ, ἢ σύμπτωσιν ἐκφράσεως δύο διαφόρων ποιητῶν.

Ὡς πρὸς τὴν παραδοχὴν τοῦ Κορνάρου ὡς ποιητοῦ τῆς «Θυσίας» ὁ κ. Μέγας ἐκφέρει τώρα γνώμην διάφορον τῆς ἐκφρασθείσης εἰς τὴν πρώτην ἔκδοσιν (α' ἔκδ., σελ. 40, β' ἔκδ., σελ. 73 - 5). Δὲν θεωρεῖ πλέον ἀπίθανον τὴν ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ποιητοῦ ποίησιν ἔργου θρησκευτικοῦ καὶ ἑτέρου λυρικοῦ καὶ ἐρωτικοῦ κατὰ δύο διαφόρους φάσεις τοῦ βίου αὐτοῦ, στηρίζει δὲ τὴν ἀποψιν αὐτὴν διὰ λίαν πειστικῶν ἐπιχειρημάτων. Ὁμοίως αἶρει ἐνστάσεις βασιζομένας εἰς δῆθεν διαφορὰς τῆς στιχουργίας καὶ ρίμας, δὲν ἀποδίδει δὲ πλέον μεγάλην σημασίαν εἰς τὸ ὅτι ὁ Κορνάρος δὲν ἀναφέρει τὴν «Θυσίαν» εἰς τὸν ἐπίλογον τοῦ «Ἑρωτοκρίτου» ὡς ἕτερον ἔργον αὐτοῦ.

Πάντως ὁ κ. Μέγας, θεωρῶν πιθανὴν τὴν ταύτισιν τοῦ ποιητοῦ τῶν δύο ἔργων, δὲν ἀποκλείει καὶ τὴν περίπτωσιν τῆς μιμήσεως, συνειδητῆς ἢ ἀσυνειδήτου, λόγῳ τῆς ὁμοιογενείας καὶ τῆς αὐτεπαναλή-

ψεως τῆς χαρακτηριζούσης τὰς δημιουργίας τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, καὶ ἣτις παρατηρεῖται καὶ μεταξὺ ἄλλων ἔργων. Ἐνταῦθα ἀποφασιστικὴν σημασίαν δύναται νὰ ἔχη ἡ παρατήρησις τοῦ ἰδίου τοῦ κ. Μέγας, ὅτι μεταξὺ «Θυσίας» καὶ «Ἐρωτοκρίτου» παρατηροῦνται παραλληλίσαι εἰς πολὺ μεγαλυτέραν κλίμακα ἢ μεταξὺ ἄλλων ἔργων τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας.

Διὰ τὴν προτεραιότητα τῆς «Θυσίας» ἢ τοῦ «Ἐρωτοκρίτου» ὁ κ. Μέγας ἀναφέρει τὰς διισταμένας γνώμας τῶν καθηγητῶν Ἐμμ. Κριαρᾶ καὶ Γ. Ζώρα, τοῦ μὲν πρώτου εὐρίσκοντος κοινὰ χωρία «Ἐρωτοκρίτου» — «Θυσίας» προερχόμενα ἐκ τοῦ Paris et Vienne (καὶ ὑποδεικνύοντα προτεραιότητα τοῦ «Ἐρωτοκρίτου»), τοῦ δὲ δευτέρου εὐρίσκοντος κοινὰ χωρία «Θυσίας» — «Ἐρωτοκρίτου» προερχόμενα ἐξ ἀντιστοίχων χωρίων τοῦ Isach (καὶ ὑποδεικνύοντα προτεραιότητα τῆς «Θυσίας»). Ἐναντι τῶν ἀπόψεων τούτων ὁ κ. Μέγας μένει ὀρθῶς ἐπιφυλακτικὸς, δεχόμενος μετὰ τοῦ καθηγ. Λ. Πολίτη ὅτι κυρίως ἐξ ἐσωτερικῶν τεκμηρίων, γλωσσικῶν καὶ τεχνικῶν, θὰ λυθῆ τὸ ζήτημα. Τὰς ἀπόψεις τοῦ καθηγ. Λ. Πολίτη περὶ μεγαλυτέρας ὀριμότητος τοῦ «Ἐρωτοκρίτου» φαίνεται ὅτι ἀποδέχεται. Πρὸς τὴν ἀποψιν αὐτὴν ἀποκλίνω καὶ ἐγώ.

Ἀκολουθεῖ ἀνάλυσις τῆς ὑποθέσεως τῆς «Θυσίας» καὶ λίαν ἐνδιαφέρουσα σκηνικὴ μελέτη, εἰς τὴν ὁποίαν ἐκτίθενται καὶ ὀρισμένοι παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς πιθανῆς μουσικῆς τῆς «Θυσίας». Αἱ ἀναφερόμεναι ἐδῶ (σελ. 86) «ἀναμνήσεις» τοῦ Γ. Λιανουδάκη περὶ χωριστῶν μελωδιῶν τῶν μερῶν τοῦ Ἄγγελου, τοῦ Ἀβραάμ, τῆς Σάρρας, ἐκ τῶν ὁποίων ἄλλαι μὲν ὁμοίαζαν μὲ «στρατιωτικὰ ἐμβατήρια», καὶ ἄλλαι μὲ «μοιρολόγια», εἶναι ἀπίθανοι, καὶ ἀντίθετοι πρὸς ὅ,τι μέχρι σήμερον γνωρίζομεν σχετικῶς μὲ τὴν λαϊκὴν ραψῶδησιν τῶν κρητικῶν ἔργων. Ὡς πρὸς τὴν ψυχολογικὴν μελέτην τῶν προσώπων ἀκολουθεῖ ὁ κ. Μέγας τὸν Ψυχάρη.

Ὡς πρὸς τὴν σχέσιν τῆς «Θυσίας» πρὸς τὰ μεσαιωνικὰ «μυστήρια» τάσσεται ὁ κ. Μέγας, ὡς εἰς τὴν πρώτην ἔκδοσιν, ὀρθῶς ἐναντίον τῆς ἀπόψεως τῆς συνδέσεως αὐτῆς πρὸς ἐκεῖνα. Πάντως ἐξετάζει μὲ προσοχὴν τὰς πιθανὰς περιπτώσεις θρησκευτικοῦ δράματος παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς, καί, ἐκ τῆς προσφάτου ἀνακαλύψεως κρητικῶν διαλογικῶν ἔργων μὲ θρησκευτικὴν ὑπόθεσιν¹⁾, συνάγει ὅτι, καίτοι δὲν εἰ-

¹⁾ Βλ. Μ. Μανούσακα, Ἑλληνικὰ ποιήματα γιὰ τὴ Σταύρωση τοῦ Χριστοῦ, Α'. Ὁ «Θρῆνος εἰς τὰ Πάθη καὶ τὴν Σταύρωσιν τοῦ Χριστοῦ» τοῦ Μαρίνου Φαλιέρου, «Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier», Athènes, 1952, σελ. 3 - 12, καὶ Μ. Μανούσακα · Or. Parlange li, Ἄγνω-

ναι βέβαιον ὅτι τὰ ἔργα αὐτὰ παριστάνοντο ἀπὸ σκηνῆς, πάντως ταῦτα ἐπέφερον ἐξοικείωσιν τοῦ κρητικοῦ κεινοῦ πρὸς τὸ θρησκευτικὸν δράμα.

Σχετικῶς μὲ τὰς πηγὰς τῆς «Θυσίας» καὶ τὴν ἀξίαν αὐτῆς παραθέτει ὁ κ. Μέγας τὰς γνώμας διαφόρων κριτικῶν καὶ καταλήγει εἰς λεπτομερῆ σύγκρισιν τοῦ ἔργου πρὸς τὸ ἰταλικόν του πρότυπον, τὸν Isach τοῦ Grotto. Τοῦ ἔργου τούτου παρέχεται περίληψις, κατὰ τὸν πρῶτον ὑποδείκτην τῆς σχέσεως τῶν δύο ἔργων Manzogordato, ἀκολουθεῖ δὲ λίαν διαφωτιστικὴ μελέτη τῶν θεληματικῶν μεταβολῶν, προσθηκῶν ἢ ἀφαιρέσεων, τὰς ὁποίας ἐπέφερον εἰς τὴν δράσιν, τὴν οἰκονομίαν καὶ τὴν ψυχολογίαν τοῦ προτύπου του ὁ Κρης ποιητής⁸. Ἡ σύγκρισις αὐτὴ καθιστᾷ τελείως σαφῆ τὴν δημιουργικὴν συμβολὴν τοῦ Ἑλληνος ποιητοῦ καὶ δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ὑπόδειγμα διὰ τὴν συγκριτικὴν μελέτην κρητικῶν ἔργων πρὸς τὰ πρότυπα αὐτῶν.

Εἰς τὴν μελέτην τῶν ἑλληνικῶν λαϊκῶν στοιχείων ἐν τῇ «Θυσίᾳ» ὁ κ. Μέγας δὲν ἀοριστολογεῖ, ἀλλὰ προσπαθεῖ νὰ ἀνεύρῃ συγκεκριμένα τοιαῦτα, ὡς π. χ. τὸ ἔθιμον τοῦ τύπτειν τὸ στῆθος μὲ λίθους, μοτίβα μυρολογίων κ.λ. Παρατηρεῖ δὲ ὀρθότατα, καὶ τοῦτο πρέπει νὰ ἔχουν πάντοτε ὑπ' ὄψει οἱ ἐρευνηταὶ λαϊκῶν στοιχείων εἰς τὰ κρητικὰ ἔργα, ὅτι πολλὰ ἐξ αὐτῶν δυνατὸν νὰ ἀπέβησαν λαϊκὰ προελθόντα ἐκ τῆς «Θυσίας». Μὲ ἄλλους λόγους πρὸς ἐξακρίβωσιν τοῦ λαϊκοῦ στοιχείου τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας εἶναι ἀνάγκη νὰ γνωρίζωμεν τὸν τότε καὶ ὄχι τὸν σημερινὸν λαϊκὸν πολιτισμόν.

Εἰς τὴν κριτικὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ κειμένου τῆς «Θυσίας» ὁ κ. Μέγας ἐπέτυχε γενικῶς. Σημειῶ κατωτέρω ὀλίγα σημεία, ἐπὶ τῶν ὁποίων πιστεύω ὅτι τὸ κείμενον δύναται ἀκόμη νὰ βελτιωθῇ διὰ τῆς παραδοχῆς γραφῶν διαφόρων ἐκείνων, ἃς ἐδέχθη ὁ ἐκδότης.

Εἰς ὠρισμένας περιπτώσεις παρέμειναν τελικὰ ν λογίας προελεύσεως, προφανῶς διαφυγόντα τὴν προσοχὴν τοῦ ἐκδότη. φρονοῦντος ὅτι πλὴν ὠρισμένων περιπτώσεων «τοῦτο προσεγράφη εἰς τὰς ἐντύπυς ἐκδόσεις ἐκ τάσεως λογίας» (σελ. 56). Οὕτω ἀναγινώσκομεν τὴν *σήμερον* (στ. 7), *θάνατον* (στ. 176), *σήμερον* (στ. 187 : τὸ χγ. ἔχει *σήμερο*), κ.λ.

Ὅμοίως λογίας προελεύσεως καὶ πιθανώτατα νόθοι εἶναι οἱ ἐξαιρετικῶς ἀπιντῶντες τύποι, ἄνευ μετρικῆς ἢ ἄλλης δικαιολογίας, ἀναπαυμένη (στ. 109) ἀντὶ ἀναπαυμένη (ἢ ξεγνοιασμένη, ὡς τὸ χγ.), καὶ

στο κρητικὸ «Μυστήριον τῶν παθῶν τοῦ Χριστοῦ», «Κρητικὰ Χρονικά», τ. Η' (1954), σελ. 109 - 132.

⁸) Πβ. καὶ Ν. Ἑοτία, ΚΘ, τ. 57, τευχ. 661, σελ. 80 ἐξ.

ἡγαπημένη (στ. 329) ἀντὶ ἀγαπημένη, πτωχὸ (στ. 336) ἀντὶ φτωχό. Περὶ τοῦ ἡγαπημένη τὰ προσαγόμενα παραδείγματα ἐξ ἐπιστολῶν καὶ συμβολαίων (σελ. 227) δὲν φαίνονται πειστικά, διότι ἄλλη εἶναι ἡ γλῶσσα τῶν ἐπιστολῶν καὶ συμβολαίων καὶ ἄλλη ἡ γλῶσσα τῶν δοκίμων ἔργων τοῦ ΙΖ' αἰῶνος. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ περὶ τοῦ «Σπανέα», ὅπου ὁ τύπος ἐπίσης ἀπαντᾷ. Ὡς πρὸς τὸν «Ροδολῖνον», ἡ παρουσία τοῦ τύπου ἡγαπημένος ἐν αὐτῷ πιθανῶς πρέπει νὰ ἀποδοθῆ εἰς τὸν ἐκδότην, καίτοι δὲ ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὰ ἐκδοθέντα ὑπὸ τοῦ κ. Μανούσακα Ἰντερμέδια⁹⁾, πάντως δὲν δυνάμεθα νὰ μὴ λάβωμεν ὑπ' ὄψει ὅτι ἀγνοεῖται εἰς τὰ δοκιμώτερα τῶν κρητικῶν ἔργων, (πβ. ἀγαπημένους εἰς τὸν Ἐρωτόκριτον, μεγ. ἐκδ. Α 859).

Στ. 27 :

Τοῦ λογιμοῦ σου ἡ συννεφιά κ' ἡ σκότιση ἄς πάψη.

Εἰς τὰς σημειώσεις τῆς σελ. 220, ὁ ἐκδότης δικαιολογεῖ τὴν προτίμησιν τῆς γραφῆς σκότιση τῶν ἐντύπων ἐκδόσεων ἀντὶ σκοτεινάγρα τοῦ χγ., λέγων ὅτι τὸ δεύτερον σημαίνει σκότος, μόνον δὲ τὸ πρῶτον χρησιμοποιεῖται μεταφορικῶς. Ἀλλὰ καὶ ἡ λέξις σκοτεινάγρα κάλλιστα δύναται νὰ λεχθῆ ἐπὶ ψυχολογικῶν καταστάσεων, ἀφοῦ μάλιστα ἡ κατάληξις - άγρα καὶ ἐπὶ ἄλλων οὐσιαστικῶν δηλωτικῶν ψυχικῶν παθῶν χρησιμοποιεῖται, ὡς ζαβάγρα, ἀφορμάγρα κ.λ.

Στ. 98 :

Ποιὸς σοῦ μιλεῖ, μὲ ποιὸ μιλεῖς, ποῦ ν' ἡ λαλιά, ποὺ βγαίνει.

Πιθανῶς γρ. ποιοῦ ν' ἡ λαλιά κ.λ. Ὁ τύπος ποιοῦ ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὸν Ἐρωτόκριτον Α 1696 (μεγ. ἐκδοσις).

Στ. 105: *Δὲν εἶ καιρὸς τοῦ προσευκῆς.*

Γρ. δὲν εἶν' καιρός. Κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους οἱ μετρίως πεπαιδευμένοι γράφοντες τὴν δημώδη παρέλειπαν, ὡς καὶ σήμερον, τὰ τελικὰ ν πρὸ τῶν ψιλῶν, κ, π, τ, παρασυρόμενοι ἐκ τοῦ ὅτι εἰς τὰς περιπτώσεις αὐτὰς τὸ ν δὲν ἀκούεται κεχωρισμένως, ἀλλὰ συμποφέρεται μὲ τὸ ἀκολουθοῦν σύμρωνον. Πρόκειται λοιπὸν περὶ ἀπλῆς ἀνορθογραφίας, τῆς ὁποίας ἡ τήρησις οὐδένα λόγον ἔχει κατὰ τὴν μεταγραφὴν. Οὔτε πίστιν πρὸς τὴν χειρόγραφον ἢ ἄλλην παράδοσιν ἀποτελεῖ τὸ νὰ γράφωμεν, ἀντιθέτως πρὸς βασικὸν φθογγικὸν νόμον τῆς νέας ἑλληνικῆς, τὸ κόπο, τὴ πλεξίδα, κ.λ., διότι καὶ οἱ γράφοντες ταῦτα ἐφρόνουν ὅτι γράφουν τὸν κόπο, τὴν πλεξίδα, καὶ οἱ ἀναγινώσκοντες ἢ ἀπαγγέλλοντες ἀπὸ θεάτρου ἄνευ οὐδεμιᾶς ἀμφιβολίας οὕτω προέφεραν. Τὸ πρᾶγμα καθίσταται πασιφανὲς εἰς τὰς περι-

⁹⁾ «Κρητικά Χρονικά», τ. Α' (1947), σελ. 525 ἐξ.

πτώσεις εκείνας, καθ' ἃς δὲν πρόκειται περὶ τελικοῦ ν, ἀλλὰ περὶ τοῦ ρήματος εἶναι, ὡς εἰς τὴν φράσιν τῆς «Θυσίας» εἶντα καὶ λουκτουκιᾶς (στ. 541), ὅπου πρέπει νὰ γράψωμεν, εἶντά 'ν' καὶ λουκτουκιᾶς, πρὸς ἀποκατάστασιν ὄχι μόνον τῆς προφορᾶς, ἀλλὰ καὶ αὐτοῦ τοῦ νοήματος. Ὁρθότατα δὲ εἰσήγαγε τὴν γραφὴν αὐτὴν εἰς τὴν δευτέραν ἔκδοσιν τῆς «Θυσίας» ὁ κ. Μέγας κατὰ διόρθωσιν τοῦ Ξανθουδίδη (βλ. κριτ. ὑπόμνημα σελ. 180). Τὴν αὐτὴν διόρθωσιν εἰσήγαγον ἀνεξαρτήτως καὶ ἐγὼ εἰς τὴν «Κρητικὴν Ἀνθολογίαν». Ἐντελῶς ἀνάλογος εἶναι ἡ γραφή:

Ti Criti polemine opu pethi su

εἰς ἀσμάτιον σχετικὸν μὲ τὸν κρητικὸν πόλεμον¹⁰, ὅπου βεβαίως πρέπει νὰ μεταγράψωμεν: *ὅπου 'ν' παιδί σου*, ὡς ὀρθῶς ἔπραξεν ὁ ἐκδότης, ἀλλὰ καὶ ἐπίσης: *τὴν Κρήτη*.

Στ. 125: *Κι ἀπάλυνε σιὰ λόγια μου.*

Γρ. κατὰ τὸ χγ.: *ἀπάλυνε τὰ λόγια σου.*

Στ. 127: *Ἡ σάρκα μου 'ναι σάρκα σου καὶ ἡ καρδιά καρδιά σου.*

Ἀσφαλῶς πρέπει νὰ προτιμηθῇ ἡ λαμπρὰ γραφὴ τοῦ χγ.: *καρδιά μου εἶν' ἡ καρδιά σου*, (i cardhia mu ine...).

Στ. 165: *Πορηγοριουῦ. Γρ.: παρηγοροῦ.*

Στ. 168: *Τὸ θέλημά του ἄς γενῆ ὄχι τὸ ἐδικό μας.*

Προτιμότερα ὡς μᾶλλον ἰδιωματικὴ καὶ ἐστερημένη τῆς χασμωδίας ἡ γρ. τοῦ χγ.: *ἀμμ' ὄχι τὸ δικό μας.*

Στ. 204:

Καὶ πρὸς τὰ προῶτα βάσανα ἄλλα πάλιν μ' εὗρηκα.

Τὸ χγ. ἔχει: *ὄλα (olla) γιὰ μιὰ μ' εὗρηκα*. Πιθανῶς πρέπει νὰ γράψωμεν: *κι ἄλλα γιὰ μιὰ μ' εὗρηκα*. Τὸ ἰδιωματικὸν γιὰ μιὰ ἀντικατεστάθη εἰς τὴν ἔντυπον ἔκδοσιν μὲ τὸ πάλιν.

Στ. 274 - 5. Λογικῶς ὁμαλωτέρα καὶ στιχουργικῶς ἀρτιωτέρα ἡ γραφὴ τοῦ χγ.:

*Καὶ θὲ νὰ κόψη τὸ σπαθὶ πὸν ἔχω ἀκονισμένο
ἕνα λαιμὸ ὁμορφότατο πολλὰ κανακεμένο,*

ἀντὶ τῆς εἰσαχθείσης:

*καὶ θὲ νὰ κόψη τὸ σπαθὶ π' ἀκονισμένον ἔχω
ἕνα λαιμὸν ὅπ' ἀκριβὸν πλιὰ παρὰ μένα ἔχω.*

(Πλὴν τῆς ἐπαναλήψεως τοῦ ἔχω εἰς τὴν ρίμαν, εἶναι καὶ ἄλογος ἡ

¹⁰) G. Morgan, Three Cretan manuscripts, «Κρητικὰ Χρονικά», Η' (1954), σελ. 68.

σύγκρισις τοῦ ὁμιλοῦντος Ἐβραάμ πρὸς τὸν λαιμὸν τοῦ Ἰσαάκ).

Στ. 352 :

ὄνταν εἰς ἄλλουνοῦ παιδιοῦ γροικῆσω τ' ὄνομά σου.

Εἰς τὴν «Κρητικὴν Ἀνθολογίαν» διώρθωσα : *εἰς ἄλλουνοῦ παιδί.* Ἡ προτεινομένη ὑπὸ τοῦ κ. Μέγα ἐρμηνεία (σελ. 228) : «ὄταν εἰς ἄλλου παιδιοῦ ὄνομα ἀκούσω τὸ ἰδικόν σου» φαίνεται κάπως ἐξεζητημένη καὶ ἀπίθανος διὰ τὸ ἀπλοῦν καὶ ἀνεπιτήδευτον ὕφος τῆς «Θυσίας». Ἡ φθορὰ τοῦ παιδί εἰς παιδιοῦ ἐξηγεῖται ἐκ τῆς ἔλξεως πρὸς τὸ ἄλλουνοῦ. Αἱ ἐκφράσεις τοῦ Γιώργη κ.λ. εἶναι βεβαίως ἄσχετοι.

Στ. 431 - 2 : Πιθανῶς καλῶς παραλείπει τὸ χγ. Οἱ στίχοι αὐτοὶ ἀποτελοῦν σχεδὸν ἐπανάληψιν τῶν εὐθὺς ἀνωτέρω στ. 427 - 8.

Στ. 438 :

Ὁ θάνατός σου φέρνει μου εἰς τέλος τὴ ζωὴ μου.

Προτιμητέα ἢ γρ. τοῦ χγ. :

Ὁ θάνατός σου παίρνει τὴ σήμερο τὴ ζωὴ μου.

Στ. 454 : *παραντὺς.* Πιθανῶς γρ. τὸ σύννηθες *πάραντας.*

Στ. 460 :

Καὶ δός μου καὶ τὰ σκολινὰ ἐκεῖνα ὅπου τοῦ ἴχα.

Τὸ χγ. δίδει γραφὴν ἀπηλλαγμένην χασμωδιῶν :

...τὰ σκολινὰ καὶ τὰ ὄμορφα ποῦ τοῦ ἴχα.

Στ. 461 :

Τοῦτά ἴναι ὅπου ἔβανε τ' ἄτυχο πᾶσα σκόλη.

Ὁ στίχος εἰς τὸ χγ. φέρεται ἄνευ χασμωδιῶν καὶ ἰδιωματικώτερον, ὡς ἑξῆς :

Τοῦτά ἴναι ἐκεῖνα τὰ ἴβανε πιδέξια πᾶσα σκόλη.

Στ. 491 : *Ἐύπνησε, τὸ παιδάκι μου.* Οὕτω αἱ ἔντυποι ἐκδόσεις πρὸς ἀποφυγὴν τοῦ περισσότερον ἰδιωματικοῦ *κανακάρη μου*, ὅπερ παρέχει τὸ χγ.

Στ. 544 :

...Σ' ἔγνοια μεγάλη μπαίνω

Κοντὸ ἀνεβαίνω στὸ βουνὶ μὰ κάτω δὲ γιαγέρνω.

Ἡ ρίμα ἀποκαθίσταται καὶ ὁ στίχος γίνεται πυκνότερος μὲ τὴν γρ. τοῦ χγ., τὴν ὁποίαν εἰσήγαγα εἰς τὴν «Κρητικὴν Ἀνθολογίαν», μὰ δὲν τὸ κατεβαίνω. Τὸ γιαγέρνω εἶναι βέβαια ἰδιωματικώτερον, ἀλλ' οὐδὲν ἀποκλείει τὴν διεΐσδυσιν εἰς τὸ ἔργον, κατὰ τὴν ἐν Κρήτῃ διὰ χειρογράφων διάδοσιν τοῦ ἔργου, τύπων ἰδιωματικῶν μὲν, ἀλλὰ νόθων.

Στ. 560 :

νὰ πάρης ξόμπλι ἀπὸ μὲ νὰ διάζης τὰ διάζω.

Ἐπίθανον τὸ τρισύλλαβον δι - ά - ζω. Τὸ χγ. παρέχει τὸ ἐπίσης κρητικὸν σά δῆς πῶς ὁρδινιάζω.

Στ. 587: Σά δοῦλοι πού ἔμεθεν καλοί. Τὸ χγ. παρέχει ποῦμαστε. Ὁ τύπος εἴμεσθε δὲν εἶναι κρητικός.

Στ. 591: κ' ἐγὼ μὲ τὸ παιδάριον. Τὸ χγ. ἔχει μὲ τὸν Ἰσαάκ. Πιθανῶς γρ. κ' ἐγὼ μὲ τὸν Ἰσαάκ <ὀμπρός> κατὰ τὸν στ. 627.

Στ. 610: Εἰς ἔτοιες χρεῖες, λέγουσιν, οἱ ἀθροῶποι διαφοροῦσι.

Προτιμητέα ἢ γρ. τοῦ χγ.:

σὲ τέτοια πάθη καὶ καῖμους οἱ ἀθροῶποι διαφοροῦσι.

Στ. 641 - 2: ὦρσε κ' εἶπεν ὁ Θεός, ἡ χέρα μου νὰ σφάξῃ
νὰ κατακάψῃ τὸ παιδί, νὰ τοῦ τὸ θυσιάσῃ.

Προτιμητέα ἢ γρ. τοῦ χγ.: ἡ χέρα μου νὰ πιάσῃ—νὰ σφάξῃ, κάψῃ τὸ παιδί. Ἀποφεύγεται οὕτω καὶ τὸ λόγιον κατακαίω. Ἡ γρ. τοῦ χγ. ἐνισχύεται καὶ ἐκ τοῦ: σφάξε τὸ τέκνο, κάψε το τῆς ἀγγελικῆς προσταγῆς (στ. 18).

Στ. 699 - 700:

Σφάνεις νὰ λὲς πὼς ἦτονε ὄνειροφάντασμα τοῦ
τ' ἀφέντη μ' οἱ παραγγελιὲς καὶ τὰ θελήματά του.

Γρ. ὄνειροφαντασμάτου, γενικῆς μὲ ἔννοιαν ἐπιθέτου.

Στ. 748:

μὰ ποῦ ἔν τ' ἀρνί, ποῦ ἔν ὁ κριγιός, ὅπου θέλ' ἢ θυσία.

Πιθανῶς προτιμητέα ἢ γρ. τοῦ χγ.:

μόνο τὸ ρίφι λείπεται νὰ κάμῃς τὴ θυσία,

τοῦ στίχου τούτου λαμβάνοντος τὴν θέσιν τοῦ στ. 748. Ἡ γραφὴ ἐνισχύεται ἐκ τῶν ἀμέσως κατωτέρω λόγων τοῦ Ἀβραάμ:

εἰς τὸ βουνὶ ἐπάνω—εἶναι τὰ ρίφια καὶ τ' ἀρνιά κ.λ.

Στ. 763:

καὶ νὰ στολίσω τράπεζα διὰ νὰ θυσιάσω.

Τὸ χγ. παρέχει γραφὴν ἀπηλλαγμένην τοῦ κακοζήλου δισυλλάβου διά.

Στ. 856: τὸν τόπο τῶν ποδιῶν του. Ἀσφαλῶς γραπτέον τὸν τύπο.

Στ. 957: ἐθώρειεν τη. Οὕτω ἔγραψα εἰς τὴν «Κρητικὴν Ἀνθολογίαν», ἡ δὲ γραφὴ αὕτη ἐπιβεβαιοῦται τῶρα ἐκ τοῦ χγ. φέροντος ethorgiendi.

Στ. 1082:

Γιὰ τὸ φρικτὸ μυστήριον ἄν ξεύρουν νὰ μοῦ ποῦσι.

Προτιμητέα ἢ κρητικὴ γραφὴ τοῦ χγ.:

ἄν ξεύρουνσι γιὰ τὸ κρυφὸ μαντιᾶτο νὰ μοῦ ποῦσι.

Στ. 1108: *καὶ ἤπαιρες τοὺς πόνους μου*. Κρητικωτέραν καὶ ἀπηλλαγμένην χασμωδίας γραφὴν παρέχει τὸ χγ.: *κ' ἤπαιρες τς ἀναστεναγμούς*.

Στ. 1114: *καὶ ἡ καρδιά μου δὲ βασιᾶ*. Γραφὴν μᾶλλον κρητικὴν καὶ ἀπηλλαγμένην χασμωδίας παρέχει τὸ χγ.: *θωρῶ ἡ καρδιά μου δὲ βασιᾶ*.

Στ. 1133: *Ἄς πᾶμε νὰ δεώμεσθεν*. Ἀναμφιβόλως γραπτέον κατὰ τὸ χγ.: *ἄς πὰ νὰ δέομέστανε*.

Παρὰ τὰς ὀλίγας διαφορὰς γνωμῶν, αἱ ὁποῖαι ἐξετέθησαν ἀνωτέρω, φρονῶ ὅτι ἡ νέα ἔκδοσις τῆς «Θυσίας» ὑπὸ τοῦ καθηγ. κ. Γ. Μέγα εἶναι ὑποδειγματικὴ διὰ τὴν εὐσυνειδησίαν, τὴν πρὸς τὸ ἐκδιδόμενον ἔργον ἀγάπην, τὴν μεθοδικήν, πολὺπλευρον καὶ ἄνευ προκαταλήψεων ἀντιμετώπισιν τῶν τιθεμένων ἐξ αὐτοῦ προβλημάτων. Τὸ κείμενον τοῦ ὠραίου κρητικοῦ δράματος ἐκαθαρίσθη διὰ μακρᾶς καὶ συστηματικῆς ἐργασίας ἀπὸ πλήθους ἀρχαῖσμων καὶ κακοζήλων ἐκφράσεων, ἐπανεῦρε τὸ «ἀρχαῖον κάλλος», μὲ τὸ ὁποῖον ἐξηλθεν ἐκ τῆς καρδίας τοῦ δημιουργοῦ του, καὶ ἀπεδόθη εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος, ὡς λαμπρὸν μνημεῖον τῆς γλώσσης του. Εἰς τὴν εἰσαγωγὴν ἐλέχθη περὶ τοῦ ἔργου πᾶν ὅ,τι δυνάμεθα σήμερον νὰ γνωρίζωμεν καὶ νὰ εἴπωμεν περὶ αὐτοῦ.

Ἀποδεικνύεται διὰ μίαν ἀκόμη φορὰν ὅτι πρὸς ἐπιτυχῆ ἔκδοσιν κρητικῶν κειμένων δὲν εἶναι ἀπαραίτητον νὰ εἶναι κανεὶς ἐκ γεννήσεως Κρής. Διὰ τῆς σπουδῆς καὶ φιλολογικῆς ἐξοικειώσεως πρὸς τὸ ἰδίωμα δύναται τις νὰ ἀποκτήσῃ πλήρη αἴσθησιν αὐτοῦ, ὡς ἄλλως συμβαίνει καὶ περὶ τὰς νεκρὰς γλώσσας, πρὸς τὰς ὁποίας ἐξοικειοῦνται θαυμαστῶς καὶ ὅλως ξένοι πρὸς αὐτάς. Δὲν δύναται τις παρὰ νὰ εὐχηθῆ εἰς τὸν κ. Μέγα νὰ ἀσχοληθῆ μετ' ἴσης ἐπιτυχίας καὶ περὶ ἄλλα κρητικὰ ἔργα ἀποκαθιστῶν αὐτὰ καὶ συμβάλλον εἰς τὴν λύσιν τῶν συναφῶν προβλημάτων. Διὰ τὴν γενομένην ὑπὸ τοῦ κ. Μέγα μικρὰν ἔκδοσιν τῆς «Θυσίας» συνιστῶ καὶ εὐχομαι νὰ εἰσαχθῆ ὡς κλασικὸν νεοελληνικὸν κείμενον εἰς τὰ σχολεῖα τῆς Μ. Ἐκπαιδεύσεως.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ